

Спадщина

ЛІТЕРАТУРНЕ
ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

ТЕКСТОЛОГІЯ

· Том X ·

VIKTOR DUDKO
In memoriam

In memoriam

ВІКТОР ІВАНОВИЧ ДУДКО
1959–2015

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка

Heritage

SOURCE STUDIES IN LITERATURE
TEXTOLOGY

Volume
X

KYIV
LAURUS
MMXV

Спасщина

ЛІТЕРАТУРНЕ ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО
ТЕКСТОЛОГІЯ

Том
X

Київ
LAURUS
MMXV

Олесь Федорук

**Структура роману Куліша «Чорна рада»:
історія тексту**

Над романом «Чорна рада» — українською та російською версіями — Куліш працював близько 15 років — від першої половини 1840-х рр. до 1857 р., коли твір вийшов друком. Перші свідчення письменника про те, що він задумав написати цей роман, сягають 1843 року. «Я забеременел новим романом», — інформував Куліш редактора «Москвитянина» Михайла Погодіна в листі від 27 квітня того року¹, а через півроку — 15 жовтня — того-таки адресата повідомив:

Уже с год, сидит у меня в голове роман, почти совсем готовый, но я не хочу писать его, во-первых, потому, что в Киеве большой книги печатать не стоит, а во-вторых, потому, что хотелось бы глубже изучить историческую эпоху, а материалов для изучения нет [...] Имя моего романа: “Сотник Шрамко и его сыновья” (Шрамко значит — Balafre), — картина того чудного и загадочного времени, которое наступило по смерти Богдана Хмельницкого. На сцене будут действовать Бруховецкий и Самко. Пришлите, Бога ради, хоть теперь своих материалов. Этим романом, кажется, я нечто сделаю для истории Малороссии (I, 21–22).

Текстологічна історія роману надзвичайно характеристична і багато в чому повчальна. Важко знайти в українській літературі твір, який мав би настільки складну, розгалужену систему текстів, редакцій, варіантів, які перебувають у тісному зв'язку між собою, накладаються, нашаровуються один на одного і врешті позиціонуються до основного, остаточного тексту. Проблема ускладнюється наявністю двох авторських версій роману — української та російської, кожна з яких має свою текстологічну історію. Ці версії перетинаються в єдиному творчому задумі й відрізняються у способі його реалізації, створюючи єдиний «метатекст», який має спільні для обох версій текстологічні питання і завдання та слугує певним «коментарем» для вивчення творчої історії кожної з цих різномовних версій. Одним із таких завдань є спроба реконструкції структури цього «метатексту», або української та російської версій «Чорної ради» на різ-

¹ Куліш, П. Повне зібрання творів. Листи. — К.: Критика, 2005. — Т. I: 1841–1850 / Упоряд., комент. О. Федорук. — С. 17. Далі при посиланні на це видання (також і на другий том: К.: Критика, 2009. — Т. II: 1850–1856 / Упоряд., комент. О. Федорук) зазначаю в тексті том, сторінку.

них етапах їх створення. Простеживши його структуру, можна зрозуміти, наскільки непростим для автора був процес створення роману, опрацювання та завершення з наступним виданням, наскільки напружено працювала творча думка Куліша над шліфуванням сюжетно-композиційних та образно-стильових компонентів роману, яким автор намагався надати оптимальну, найбільш виразну для втілення художнього замислу форму.

Як добре відомо, спершу Куліш планував «Чорну раду» подати у трьох частинах, або, як він іноді називає у листуванні, томах. Молодий письменник обрав для себе матрицю, яку вже зреалізував у романі «Михайло Чарнышенко, или Малороссия восемьдесят лет назад» (К., 1843). Досвід створення історичного роману, який би структурно репрезентував тричастинну форму розвитку фабули, — зав'язка, розвиток дії і розв'язка, — для Куліша був визначальним і під час написання «Чорної ради».

Окремі розділи роману — йдеться про російськомовну версію — у середині 1840-х рр. Куліш послідовно і майже синхронно з їхнім створенням публікував у журналах. 1845 р. в березневому, квітневому і травневому числах петербурзького журналу «Современник» з'явилися «Пять глав из нового романа П. Кулеша *Черная рада*» — цей фрагмент відповідав першим двом розділам і меншій частині третього розділу остаточної редакції. Наступного року письменник здійснив цілу серію публікацій різних уривків роману. У січневому числі «Москвитянина» за 1846 р. він умістив «Козацкие пань», що складався із двох непозначених у публікації розділів (в остаточній редакції це понад половина третього розділу). Цим уривком Куліш завершив публікацію першої частини роману. У січневому, лютневому і березневому числах «Современника» під назвою «Киевские богомольцы в XVII столетии» з'явилася вся друга частина твору — розділи 4–8 остаточної редакції. І, нарешті, у травневому числі «Москвитянина» було вміщено уривок із третьої частини, що відповідав розділам 11 і 12 остаточної редакції, — «Один день из жизни запорожца Кирила Тура. (Отрывок из романа *Черная рада*)». Про структуру твору і про публікації його частин у журналах Куліш повідомив Ізмаїла Срезневського в листі від 10 січня 1846 р., де також зазначив: «А третий том, заключающий в себе окончательное развитие идеи романа и значение каждого характера, не будет напечатан нигде» (I, 67). Письменник, отже, планував здійснити окреме видання роману. Перші дві частини тексту він уже надрукував або щойно віддав до друку, а третя частина у книжковому форматі мала бути ексклюзивною².

Пишучи про структуру роману, створеного у 1840-х рр., маємо пам'ятати, що йдеться про ранню редакцію твору, яка істотно відрізняється від остаточної. У редакції 1840-х рр. Куліш однаковою мірою приділяв увагу і різним за-

² Намір опублікувати в «Москвитянині» уривок з третьої частини — «Один день...» — у Куліша визрів дещо пізніше — у березні 1846 року.

мальовкам, і розвитку фабули. Докладно відтворена доба другої половини XVII ст. тут слугувала не так тлом для розвитку сюжету, як була його інтегральною частиною: автор детально описував і документував історичні реалії, зображував церкви та монастирі, їхні інтер'єри, різні побутові деталі тощо. Іншими словами — белетризована історія і роман тут певною мірою були співмірні. Натомість у фінальному тексті повністю домінує романний виклад. У підсумку бачимо рух авторської думки у напрямку чіткішого художнього обрамлення основної ідеї роману, усунення другорядних елементів, які відволікають увагу читача від розвитку фабули, рельєфнішого зображення характерів персонажів, позбавлених у ході опрацювання зайвих штрихів, нерідко додаткових, але таких, що не несуть істотних художньо-змістових функцій. Зіставляючи різні джерела тексту, які фіксують послідовні етапи створення української та російської версій роману, на кожному етапі спостерігаємо численні викреслення, — подеколи цілих сторінок, — з метою динамізувати виклад, надавши йому фабульної стрункості, а провідні ідеї зробити яснішими для сприйняття.

Водночас текст першої редакції у 1840-х рр. теж зазнав істотних змін. Наприклад, про те, що Куліш майже переписав початок твору — перші п'ять розділів, які вже було опубліковано в «Современнике» і які становили більшу частину першого тому, — письменник твердить у вже цитованому листі до Срезневського від 10 січня 1846 р.:

Первую главу своего романа я местами исправил и значительно усилил примечаниями; вторую почти всю уничтожил. Шрамко, выехав из Павлочи, не встречает теперь никаких ляхов и достигает Хмарища только в обстановках местными очерками и некоторыми разговорами, необходимыми для первого подмалевка его характера. Оные же ляшки, торча на первых страницах и не принимая никакого участия в дальнейших событиях романа, вредили гармонии впечатлений, какие нужно поселить в воображении читателя. В пятой главе я уничтожил сравнения с нынешними женщинами: это, как говорит Грабовский, psnie słudzenie. Не так ли? (I, 67).

Отже, маємо говорити про дві ранні редакції тексту першої частини російськомовної версії, причому якщо текст першої редакції ми знаємо — його опубліковано, то текст другої редакції цілісно нам не відомий — можемо реконструювати його зміст лише умовно, аналізуючи український рукопис роману, який було створено на підставі, зокрема, цього, переробленого російського тексту і який я умовно називаю *рукопис Б* (див. далі).

Питання про вивчення структури «Чорної ради» спирається на питання про джерела тексту, яке само по собі заслуговує на окреме докладне висвітлення. Не вдаючись у деталі, тут лише зазначу, що, крім друкованих у журналах «Современник» і «Москвитянин» у 1845–1846 рр. та публікацій українського та російського текстів роману 1857 р. та російського 1860 р., до аналізу я залучаю чотири

рукописи (автографи і авторизовані списки) української версії і два російської — усі відомі на сьогодні. Україномовні рукописи — це: неповний чорновий автограф 1846 р. (відповідає розділам 4–8 остаточного тексту; умовно позначу його як *рукопис А*)³; повний текст — авторизований список і автограф 1846–1849 рр. (*рукопис Б*)⁴; неповний автограф 1849 — першої половини 1850-х рр. (розділи 1–15 і початок розділу 16, або 1–13 і більша частина розділу 14 остаточного тексту; *рукопис В*)⁵; неповний автограф 1856 р. (розділи 1–3 і частина розділу 4; *рукопис Г*)⁶. Російськомовні тексти: неповний автограф та авторизований список кінця 1840-х — першої половини 1850-х рр. (розділи 1–8 остаточної редакції; *рукопис Д*)⁷; повний текст — автограф і авторизований список з численними авторськими закресленнями, доповненнями і виправленнями, який послужив джерелом для публікації в журналі «Русская беседа» 1857 р. (*рукопис Е*)⁸.

Процес створення обох версій роману проходив майже синхронно, проте із засадничими відмінностями стосовно того, який із текстів перебував у центрі творчої уяви письменника: до 1846 р. домінуючим був російський текст, і український створювалося за ним; на завершенні та в 1850-х рр., навпаки, — спершу Куліш завершив українську версію, а потім уже готував російську, відштовхуючись від викінченої української. Не даремно в листуванні 1856–1857 рр. український текст він послідовно називає «подлинник», а російський — переклад. Та й у статті «Об отношении малороссийской словесности к общерусской. Эпилог к “Черной раде”» письменник однозначно заявляє, тим самим закріплюючи, цементуючи це уявлення:

«Черная рада» написана мною сперва на южнорусском, или малороссийском языке. Здесь напечатан вольный перевод этого сочинения⁹.

Таке твердження свідчить передусім про намагання письменника вивістити український текст над російським, надавши першому статус оригіналу. Вод-

³ ЧІМ. — Інв. № Ад $\frac{225-32/2}{1933}$. — 42 арк.

⁴ ІЛ. — Ф. 18. — Од. зб. 31. — [І], 153 арк.

⁵ ІР НБУВ. — Ф. І. — Од. зб. 28533. — 157 арк.

⁶ ЧІМ. — Інв. № Ад $\frac{225-32/1}{1933}$. — 52 арк.

⁷ ІР НБУВ. — Ф. І. — Од. зб. 28534. — 76 арк.

⁸ НДВР РДБ. — Ф. 139. — Карт. 7. — Од. зб. 8. — 81 арк.; од. зб. 9. — 71 арк.

⁹ Куліш, П. Об отношении малороссийской словесности к общерусской. Эпилог к “Черной раде” // Тарас Шевченко в критиці. — К.: Критика, 2013. — Т. І: Прижиттєва критика (1839–1861) / Упоряд. О. Боронь, М. Назаренко; За заг. ред. Г. Грабовича. — С. 248.

ночас Куліш мав певну рацію, адже доопрацювання і завершення російського роману дійсно відбувалося вслід за українським: український текст автор взяв за основу в подальшій праці над російським текстом, праці, яка затяглася на довгі роки. Хоча, повторюся, це твердження розбігається з фактами, якщо звернутися до початків створення роману. Український текст постав 1846 р. уже після того, як Куліш завершив створення російського тексту, і часова дистанція між ними була вісім місяців: російський роман письменник закінчив наприкінці грудня 1845 р.¹⁰, а український — 31 серпня 1846 р.¹¹

Беручи до уваги цитований лист до Срезневського, де йшлося про журнальні публікації різних фрагментів тексту й намір письменника не друкувати у журналах третьої частини, щоб вмістити її у книжковому виданні, і спираючись на *рукопис А* і *рукопис Б*, можна дійти переконливих висновків щодо первісної структури роману, яка для обох версій, найімовірніше, була тотожною (відомостей про якісь структурні відмінності між ними ми не маємо). Перша частина складалася із семи розділів, друга з восьми, і третя з одинадцяти (разом 26 розділів). На перший погляд, кількість розділів у кожній із частин була приблизно співмірна, однак за обсягом вони мали значні диспропорції: якщо перші дві частини були приблизно рівні, то третя була значно більшою.

Логіка автора щодо первісної структури з тричастинним поділом була зрозумілою. Як у драматичному творі, усі події в романі розгорталися в кількох місцевостях-сценах: на Череваневому хуторі Хмарищі біля Києва, у самому Києві та в Ніжині. І три частини роману відповідали цим трьома локусам, своєрідним сценічним діям: перша частина — на Череваневому хуторі, друга — у Києві, третя — в Ніжині. Проте, можливо, зваживши на диспропорції, автор вирішив відмовитися від цього структурного поділу.

Ще в *рукописі А*, який Куліш завершив, найімовірніше, у квітні й надіслав київським «братцям» для переписування набіло орієнтовно наприкінці травня — у серпні (див.: I, 109), цей поділ зафіксовано. Автограф, властиво, є повністю другою частиною, що починається відомим описом Києва («Весело і тяжко згадувати нам тебе, старий наш дідусю Кийове!» і т. д.) і закінчується поединком Петра Шраменка¹² і Кирила Тура. Дещо раніше, 2 травня, Куліш написав Миколі Костомарову: «Второй том украинской “Черной рады” окончен, но я не посылаю для переписки, потому что не знаю, угодно ли будет моим

¹⁰ Про завершення роману Куліш інформував Михайла Погодіна та Опанаса Марковича у листах від 17 січня 1846 року (I, 70–71).

¹¹ 1 вересня Куліш написав Осипові Бодяньському: «Вчера был достопамятный день совершенного окончания первого на украинском языке исторического романа “Черная рада”, который к Вашим услугам» (I, 112).

¹² У ранній редакції роману імена головних героїв були Шрамко і його син Петро Шрамченко. Уже в *рукописі Б* автор ці імена виправив на Шрам і Шраменко.

великодушным друзьям переписать первую или нет» (I, 83). А ще десятьма днями раніше, 21 квітня, він повідомив Срезневського: «Я написал уже две трети “Черной рады” по-украински» (I, 82). Зрозуміло, що під висловом «дві третіх» автор мав на увазі не співвідношення обсягу, а структури — дві частини із трьох.

Віддавши чорнові тексти переписувати набіло, Куліш, однак, розпорядився не позначати частини. Уже тоді — ймовірно, восени 1846 р. — Куліш відійшов від думки поділити твір за локусами, однак ще не цілком відмовився від тричастинного поділу твору. *Рукопис Б*, який постав унаслідок переписування чорнових автографів роману (зокрема, *рукопису А*), промовисто засвідчує напружену працю Куліша в пошуку оптимальної структури. Цей рукопис не містить слідів поділу твору на три частини відповідно до попередньої схеми, але в ньому є невиразний слід, радше спроба, ледь окреслена, зберегти поділ на три рівномірні частини.

Першу частину (за новим поділом) Куліш гадав завершити описом прощання запорожців зі світським світом, запозиченим із розповіді Шевченка, — сцени, свідками котрої стали батько і син Шрами та Черевань з дружиною і донькою, щойно прибулі до Києва на Поділ. Після слів «Тим-то, мабуть, те Запорож'є й славне поміж людом, тим воно й припало так до серця українцеві»¹³ (в остаточному тексті: «Тим-то, мабуть, воно й славне поміж панами й мужиками, тим воно й припадало так до душі всякому!») у первісній редакції закінчувався розділ 9 (в остаточному тексті — це середина розділу 5), і після нього Куліш зробив олівцеву помітку: «Здесь конец первой части» (арк. 48). Згодом її закреслив червоним олівцем і стер гумкою. Другу помітку простим олівцем — «Здесь конец второй части» (арк. 106 зв.) — Куліш поставив після сцени зустрічі Кирила Тура й Петра в хаті Турової матері, що закінчилася приходом запорожців по Тура і рішенням Петра піти подивитися, як вони його каратимуть (кінець розділу 11 остаточної редакції; у первісній редакції теж кінець розділу). Цю помітку Куліш пізніше також закреслив (простим олівцем). Таким чином, Куліш обрав нову схему для поділу, згідно з якою три частини були приблизно рівними за обсягом, хоча за змістом вони були не настільки виразні й заокруглені, як при попередньому поділі, і цей варіант урешті теж не задовольнив автора.

Їдучи 1847 р. в закордонне відрядження, Куліш передав український текст «Чорної ради» Осипові Бодянському для публікації в «Чтениях императорского Общества истории и древностей российских при Московском университете», де спеціально для цього роману Бодянський завів окремий відділ красного письменства слов'янськими мовами (арешт Куліша у справі Кирило-Мефодіївського товариства і заслання його до Тули із фактичною заборонаю

¹³ Тут і далі, якщо спеціально не обумовлено, *Рукопис Б* цитую за первісним текстом, до внесення виправлень у нього.

друкуватися, перекреслили ці плани щодо публікації твору). У листі від 28 лютого 1847 р. Бодяньський писав до Куліша про намір видати «Чорну раду» услід за його ж «Українськими народними преданнями»:

«Раду» Вашу читав уже, але дуже швидко, нічого не вважаючи на мову; після праці рокової перечитаю ще разиночку і, коли що надібаю не по нутру собі, зараз напишу Вам, а Ви як сам здоров там знаєте. Бацьця, в апрілі чи в маї надрукую перше всього Ваши «Преданія», а там і за «Раду» візьмуся [...] (I, 164).

Для публікації Куліш залишив у Бодяньського *рукопис Б* — тут зустрічаються вказівки, адресовані друкарям, набрати вірші меншим кеглем, щоб вони виділялися у друці: «Петитом» (арк. 90 зв., 91, 97 та ін.). І саме цей манускрипт Бодяньський повернув авторові на його прохання у вересні 1847 р. після того, як Куліш відправився на заслання до Тули (I, 177). І саме над цим рукописом Куліш працював на засланні протягом 1847–1849 рр., далі вдосконалюючи текст. Згодом, близько 26 червня 1849 р., Куліш, спершу переписавши текст набіло, подарував цей рукопис Бодяньському з такою супровідною запискою:

Книжка ця нехай буде у тебе, любий мій друже Осипе Максимовичу, щоб часом не згинув у мене і чистий противень її, як трапиться пожежа абощо. Вона, може, довго ще не надрукується; так жаль такої праці, як пропаде, мов порошина здула. Сядячи отутечки, я її виправив, скоротив, де треба, переписав собі гарненько, а цей противень нехай буде в тебе хоч і довіку (I, 295).

В архіві Бодяньського *рукопис Б* і зберігся до наших днів.

Не можна сказати з певністю, чи свою спробу змінити межі усіх трьох частин, пересунувши їх задля вирівнення пропорцій обсягу, Куліш зробив до того, як передав текст Бодяньському для публікації, а чи вже опісля, коли редагував його на засланні. Втім, було б логічно вважати, що перше припущення є більше вмотивованим: адже, як буде видно далі, від ідеї поділу роману на частини Куліш іще на той час був не відмовився, а залишити видавцеві якісь вказівки щодо такої фрагментації тексту було важливо.

Рукопис Б містить таку велику кількість змін, які сумарно дають підстави твердити, що в ході опрацювання тексту автор створив, по суті, нову редакцію роману. Закреслення великих обсягів й окремих фрагментів, нерідко перед тим уже проредагованих, численні дописування, іноді цілих сторінок, наскрізні виправлення тощо — усе це свідчить про те, наскільки ретельно Куліш опрацював текст на засланні: письменник не тільки відшліфував його, а й місцями кардинально переробив. Кількакратного редагування зазнав і структурний поділ. Автор то ліквідував цілі розділи, скорочуючи тексти, то створював нові розділи, то об'єднував їх, або, навпаки, дроблячи структуру, роз'єднував, пересував межі розділів, то знову повертався до попередніх варіантів. І ці змі-

ни структури на мікрорівні — у розділах — узгоджувалися зі змінами на макрорівні — у частинах.

Назагал у рукопису спостерігаємо два шари правок, що стосуються структури, поверх існуючого поділу на розділи, і два поділи на частини включно із зазначеним вище.

У ранній редакції, як уже йшлося, роман складався з 26 розділів. Щоб простежити, в якому напрямку рухалася Кулішева думка, проаналізую їх.

Розділ 1 первісної редакції в рукопису відсутній: сторінки з ним автор вилучив з автографа, а замість них вклеїв аркуш із новою редакцією початку («По весні 1663 року — треба ж згадать оце таку старовину! — двоє подорожніх, верхи на добрих конях...» і т. д.). Як видно з авторської пагінації, перший розділ був доволі великим — він становив аж 16 сторінок. Його зміст можна реконструювати лише за російськомовною версією, яку опубліковано в «Современнике» під назвою «Пять глав...» — у ньому автор дав панорамний історичний екскурс у добу, яка передувала зображеним в романі подіям. Розділ 2 (його початок: «Так помолившись, знов сіли на коней...») містив опис приїзду Шрама із сином на хутір Череваня, а також розлогий — ширший, ніж в остаточному тексті — опис участі Шрама у визвольній боротьбі. Розділи 3 («Скоро ввійшов ото Шрамко у пасіку, ще не помоливсь і святому Зосиму ~ як ось — слухає, у Череваня грає хтось на бандурі») і 4 («Як скончив кобзар пісню, то всі сиділи, мов почаровані») — сцена на пасіці. Обидва в процесі редагування зазнали значних скорочень. Розділ 5 присвячено Петрові, його знайомству із Череванівною, внутрішнім переживанням героя через кохання, яке загорілося в його душі («Тим часом, як старій отак собі розмовляли, Шрамченко, розсідлавши коней, пустив їх пастись...») — згодом цей розділ автор цілком усунув. У розділі 6 автор вводить своїх героїв із пасіки до хати («Світлиця в Череваня була така, як і тепер буває в якого заможного козака...»). Закінчується розділ невдалими заручинами Петра і Лесі через інтригу її матері. Розділ 7 («Старого Шрамка положили спать у світлиці, а Шрамченко, по-козацьки, ліг у садку під чистим небом») завершував дію на хуторі й був прогностичним для розгортання дії в Києві: докладно змальовано переживання Петра через невдалі заручини (скреслені у процесі редагування), описано виїзд із хутора та подорож до Києва, протягом якої Петро веде розмову із Череваніхою про Лесю, де численними натяками зринає постать «князя»-Сомка. Цим розділом, нагадаю, первісно закінчувалася перша частина роману, яку в *рукопису Б*, як уже йшлося, вже не було позначено.

Розділи 8 («Весело й тяжко згадувати нам тебе, старий наш дідусю, Кийове...»), 9 («Може нема на Україні такого чоловіка, щоб ізжив вік, да не був у Києві; а вже коли хто був, то знає Братство на Подолі...»), 10 («Черевань, дивлячись на тиї скоки да викрутаси, аж ногою притупував») й 11 («Тим часом Шрамко з своїм товариством оглядав усю церкву, згадував, як то вони колись

оттут молились із Хмельницьким...»; початок цього розділу тут цитую за *рукописом А*, позаяк у *рукопису Б* в ході опрацювання тексту відповідні сторінки Куліш вилучив) — присвячені перебуванню подорожніх у Києві. Знову-таки, значна частина тексту з цих розділів, зокрема легенда про Михайла Семилітка та опис Святої Софії, не увійшла до фінальної редакції (деякі із цих фрагментів читачеві відомі у друкованій в «Современнике» редакції твору під назвою «Киевские богомольцы...»). Стрижнем розділу 8 була зустріч подорожніх із Тарасом Сурмачем, який зупиняв і пригощав усіх проїжджих, щоб відсвяткувати народження сина. Тут у суперечці вперше зринає як погроза вислів «чорна рада». Тривожні сигнали розбрату, окреслені в розповіді Божого Чоловіка на попередніх сторінках твору, стають все більше симптоматичними, явними, посилюючи в читача смутну тривогу й створюючи горизонт очікування, натякають на драматичну розв'язку. У цьому ж розділі у ході конфліктної ситуації, спровокованої Сурмачем, Черевань на догоду Шрамкові вирішує їхати до Ніжина — визначальний для подальшого розгортання дії сюжетний поворот. Розділ 9 присвячено опису Братського монастиря, 10 і частково 11 — Святій Софії. Домінатним для розділу 10, а також його пуантом, що різко контрастує до щойно змальованої тут аскетичної тиші, є записана з уст Шевченка оповідь про феєричні проводи запорожцями прощальника, що мав постригтися у ченці Межигірського монастиря. У цьому ж розділі автор виводить на сцену героїв Кирила Тура і Богдана Чорногора, які беруть «шлюб побратимства» у Софії. Тур звертає увагу на Лесю, «юродствує» із залицанням, а та мліє від страху — автор готує читача до майбутньої пригоди з її викраденням. Цю сюжетну лінію автор продовжує і в розділі 11, дія якого завершується в Печерському монастирі.

У розділі 12 з'являється Сомко («Недовго ж і Шрамко сердивсь на запорожця, бо скоро повернув до печер, коли ж гляне ~ Боже мій, — каже, — да се ж Сомко!»). Автор зосереджується на висвітленні його образу, який розкривається в ході розмови гетьмана зі Шрамом: розмова точиться, зокрема, довкола питання державної єдності. Один епізод, що не увійшов до остаточного тексту, знову попереджує читача про майбутній фінал: Сомко дає потримати булаву Череванісі всупереч застрезженню Шрама, що дати булаву жінці — це погана прикмета. У розділі 13 («Не знаю, синку, — каже Шрамко, — що за охота тобі водиться з сіми пугачами?») знову з'являється Тур із побратимом. Тур повністю заволодіває увагою присутніх (і читача), зачаровує їх своїми «баляндрасами» і, ніби забавляючись, погрожує викрасти Лесю, яка від страху занедужує. Автор робить ще одне попередження, і воно невдовзі справджується. Розділ 14 («Тепер, панове, прощайте! — каже Кирило Тур. — Багацько треба ще міні сьогодні зробити діла») завершує епізод із підготовкою до викрадення, розділ 15 («Недовго вніч гуляли наші гості, бо поблизу святого міста гуляти довго не годилось») — сцена з викраденням, яку вінчає двобій Петра й Тура. Первісно тут закінчувалася друга частина, у *рукопису Б* також не означена.

Розділ 16 («Як попадали Шрамченко з Кирилом Туром, зараз Черногорець кинувся до свого побратима, а Леся до Шрамченка») має дві організуючі щодо подальшого розвитку сюжету центральні події: 1) Леся піклується пораненим Петром і в її серці спалахує до нього кохання, 2) приїзд переяславського сотника Риби (згодом — це Іван Юско) зі звісткою, що три полки зрадили Сомка й перейшли на бік Брюховецького. Дія у розділі проходить знову на Череваневому хуторі «Хмарище», куди привезли пораненого Петра, і вона доволі розтягнена в часі. Якщо всі попередні події у романі тривали три дні, то тут автор дав змогу Петрові звестися на ноги після ледве не смертельного поранення, і аж після того всі рушили до Ніжина. Відтак і подорож до Ніжина теж зображена в цьому розділі. Через зосередження кількох взаємопов'язаних сюжетів в одному розділі він виявився одним із найдовших — кожному з них автор був змушений приділити якусь частку уваги.

Починаючи від розділу 17 («Другого дня, на заході сонця, зблизились наши подорожні до Гвинтовчиного хутора...») події розгортаються в Ніжині: як хвилі накочуючись, вони неухильно ведуть до кульмінаційного моменту роману — «чорної ради». У розділі 17 читач знайомиться з новим персонажем, який займає своє, далеко не останнє місце в загальній системі образів роману, — Гвинтовкою. Тут знову автор вдається до кількох дигресій, які також виконують прогностичну функцію в сюжеті: 1) Шрам стає свідком сварки чоловіка та його гулящої жінки (знову-таки, у цьому епізоді півнатяками автор готує читача до майбутнього фіналу — запорожці, мов пошесть, ширяться по краю, руйнуючи родини, несучи хаос у суспільство: і жінка гуляє із запорожцем, і полковий осаул Гвинтовка, як невдовзі з'ясується, з ними бенкетує, і запорожці підбурюють селян та міщан супроти козацької старшини); 2) зустріч Шрама з Божим Чоловіком, який збирає зілля для лікування пораненого Тура (розмова між ними про те, що треба служити Україні — за Шрамом, і що це «гордость житейская» — за Божим Чоловіком, у ході редагування істотно скорочена). Вечеря у Гвинтовки, під час якої з'являються запорожці на чолі з отаманом Пугачем, яскраво виявляє його пансько-шляхетський побут, що контрастує з козацько-пуританським способом життя Шрама і демократичною вдачею Череваня.

Треба відзначити, що після арешту Куліша серед його паперів, вилучених у двоюрідного брата дружини — Миколи Даниловича Білозерського, була «тетрадь с заглавием “Глава XVII, посвященная М. Д. Б.”»¹⁴. Інших відомостей про цей зошит (зшиток) не маємо — цілком очевидно, він не зберігся до наших днів. Втім, можна висунути припущення, що йдеться про чорновий розділ

¹⁴ Кирило-Мефодіївське товариство: У 3 т. — К.: Наукова думка, 1990. — Т. 2 / Упоряд. М. І. Бутич, І. І. Глизь, О. О. Франко. — С. 65.

українського тексту «Чорної ради», який автор присвятив цій особі¹⁵ (інших текстів, які мали б розділ 17, у Куліша не існувало, а присвячувати Білозерському розділ із «Михайла Чарнышенка» авторові не було жодної рації — на час появи того роману майбутні приятелі лише познайомилися). Що йшлося саме про український текст роману свідчать ініціали у присвяті, які подано українською. Та й розділи в *рукопису Б* також названо «глави». Очевидно, вилучений зошит був чорновим текстом, який увійшов (був переписаний набіло) у цей рукопис, і якщо нумерація тут була збережена (пишу «якщо», оскільки у випадку з розділом 22 — див. далі — маємо відхилення), то йшлося саме про цей розділ роману. Чому його Куліш мав намір присвятити Білозерському, залишається лише здогадуватися. Втім, можливе й інше тлумачення цього пункту із жандармського опису: «Глава XVII, посвященная М. Д. Б.» — це міг бути подарований Білозерському чорновий автограф із дедикацією автора (як відомо, Куліш не раз дарував своєму приятелю різні рукописи, у тому числі й автографи своїх творів).

У розділ 18 («Уставши вранці Шрамченко пішов у станю, а на стані вже панотцевого коня немає...») автор знову зводить Петра з Кирилом Туром, але цього разу вже як приятелів. Тур перебуває в оточенні матері, що мешкає біля Ніжина, та сестри-жалібниці; сцену, сповнену людяності та любові, що її випромінюють матір і сестра, перериває прихід черствого Пугача із чурою, які забирають Тура на запорозький суд. За ними рушає і Петро. Розділ 19 («Урочище Романовський кут і мала дитина показала б у тій околиці...») — опис Турового покарання киями, якого Петро-протагоніст є свідком. Крім зображення запорозького звичаю, — безжально карати братчиків киями за найбільший, відповідно до уявлень запорожців, гріх — перелюбство, — автор цю сцену використав і для того, щоб увиразнити образ Івана Брюховецького, який, як запорозький ватажок, був учасником покарання. Розділ 20 («Тим часом старий Шрамко, забувши про свою старість, поспішав, мов простий гонець, до Батурина») присвячено діянню Шрама й Сомка, які збирають вірні полки, щоб подолати розбрат, навислий над Україною. Автор вводить ще одну дигресію: Шрамо стає свідком суперечки «кармазинів» із «личаками» через зневажене сватовство війтенка до доньки пана Домонтовича — суперечки, що врешті закінчується смертю війтенка та його похороном. І це ще один зловіщий знак, що веде до фінальної розв'язки: у похоронах беруть участь тільки міщани, жодного городового козака — разюче станове протистояння українського суспільства напередодні «чорної ради». У розділі 21 («Розкажемо ж тепер, що діялося в дому у Гвинтовки, як оттак працювали

¹⁵ Про особливо близькі дружні взаємини Куліша з Білозерським див. мою статтю «П. О. Куліш і М. Д. Білозерський: взаємини на тлі доби» у кн.: *Куліш, П.* Листи до М. Д. Білозерського / Упоряд., вст. ст., комент. О. Федорука. — Л.; Н.-Й.: Вид-во М. П. Коць, 1997. — С. 3–31.

наші козаки») автор ще раз звертається до постаті Гвинтовки, щоб рельєфніше окреслити його зрадливу сутність (через його розмови із Череванем, сотником Гордієм Костомарою тощо), що вповні виявиться під час «чорної ради». У системі образів роману Гвинтовка репрезентує ту частину козацької старшини, яка прагне отримати більше влади і багатства, зрадивши Сомка на користь Брюховецького. Романний драматизм, який тут віддзеркалює історію України, таким чином, посилюється: «чорна рада» зумовлена не так розшаруванням суспільства на панів і сірому, як передусім відсутністю єдності серед козацької верхівки, зрадою. У цьому розділі в ранній редакції Куліш більше уваги приділяє й жінкам — дружинам Гвинтовки й Череваня, а також Меланії — доньці Гвинтовки й княгині (у фінальному тексті цей персонаж відсутній; Меланія — також ім'я дружини Череваня). Фразу «у жінок у хуторі в Гвинтовки не було ладу через оцю нещасливу княгиню» (арк. 126) в *рукопису Б* конкретизовано двома сторінками опису, тоді як в остаточному тексті автор його скреслив, обмежившись лише двома реченнями («У жіночій громаді не йшла в лад ота княгиня, жона Гвинтовчина. Одно, що вона пані великого коліна, а друге, що з діда, з прадіда вона ляшка й католичка, так уже тут як не підходить, а не потоваришиш щиро»).

Розділ 22 («Виїхали на узлісся, аж козаки все поле вкрили, а найбільш чорнь-мужики») — це, властиво, опис «чорної ради» з усіма її колізіями та притаманним їй драматизмом. Найкраще її характеризує у Кулішевому виконанні та водночас є рефреном, що наскрізно проходить через увесь твір, епіграф, взятий із «думи» Івана Мазепи, до четвертого розділу фінальної редакції російської версії роману: «Всі покою щиро прагнуть / Да не в один гуж всі тягнуть — / Той направо, той наліво, / А все браття — то-то диво! / Ей, братища, пора знати, / Що не всім нам панувати! ~ Зжалься, Боже, Україні, / Що не вкупі має сини».

У чорновому варіанті третьої частини, який послужив прототекстом цієї частини *рукопису Б* і який донині не зберігся, розділ 22 мав інший порядковий номер — 21. Про це довідуємося з листа Куліша до Костомарова від 4 вересня 1846 р., в якому письменник, висловлюючи свою вдячність Миколі Івановичу за цінні поради, які він врахував у тексті, пише:

От я, взявши до серця й до мислі ваше розумне слово, знов, — слідом того грішника, — зачавши од того, як попадали Кирило Тур із Шрамченком, у голві усе наново пережив і перекомпоновав (тільки запорозця з матір'ю да січовий суд не ворухивши zostавив) і до самого кінця все по вашому жаданью і совіту допровадив. І коли хочете знать, то ще тільки на тім тижню з сею працею вгомонився. «Чорна рада» (у главі XXI) вже тепер не з літописця виписана, а таки самі козаки зійшлися да й учинили її між собою із великим галасом і бучами, що аж міні між ними було страшно.

Як бачимо, пишучи український роман, Куліш вдався до кардинального переосмислення російського тексту — бо саме про нього йдеться в листі до Костомарова. На етапі створення чорнового варіанту українського тексту, нині невідомого, Куліш також змінював його структуру.

Починаючи з розділу 23 («Одчепившись ото Черевань од запорожців, на силу оддыхавсь...») іде розв'язка. Спершу автор змальовує загальну картину — до чого призвела «чорна рада»: зміна влади не збагатила бідних попри демагогічні обіцянки Брюховецького та запорожців — обманутому простоліуду навіть не дали, за словами автора, «погріти руки», тобто взяти участь у пограбуванні «панів», що з'їхалися на «чорну раду» — це був «привілей» запорозьких розбишак. Розділ 24 («А Брюховецький тим часом бенкетовав у Ніжені») фокусує на постаті Брюховецького. Новоспечений гетьман разом із запорожцями бенкетує у ніжинського бурмістра Колодія. Бенкет переривається ще одним судом над запорожцем, який «скочив у гречку», судом, що під головуванням Брюховецького виносить виправдальний вирок — автор створює різкий контраст до покарання Тура буками за менший злочин. І, нарешті, своєрідний сюжетний триптих із участю Брюховецького завершує сцена, коли той, прагнучи потаємно вбити Сомка, шукає виконавця. За такого виконавця видає себе Кирило Тур у розділі 25 («Засвітили йому свічку. Довго ходив по покою, довго все мізковав...»), який пробрався до Сомка з наміром його звільнити коштом свого життя. Сомко, проте, проявивши шляхетність, — на цій рисі гетьмана автор повсякчас наголошує, — відмовляється: по-перше, не хоче здобути собі волю коштом життя товариша, і по-друге, не бажає розпочинати братовбивчу війну за булаву із новим гетьманом. Розділі 26 («Тепер би то треба нам їхати оце слідом за Шрамком...»), останній, — епілог. Автор описує подальшу долю Шрама, його загибель, повернення Петра на Череванів хутір. Тут завершується епізод, яким заінтриговано читача в попередньому розділі із псевдовикраденням Лесі Череванівни, що його інсценізував Кирило Тур. Як з'ясувалося, у такий спосіб Тур врятував дівчину, яку мали посватати «за якогось розбишаку» (згодом Куліш це місце закреслив, уточнивши — «зрадцю Вуяхевича»), і привіз додому, а сам із побратимом подався до Чорногорії. Петро одружується з Лесею і щасливо заживає на ідилічному хуторі. Як і перший розділ, останній Куліш значно був переробив, закресливши велику частину тексту і дописавши на початку пару сторінок нової редакції.

Як показує цей стислий огляд, структуру тексту автор доволі ретельно продумав уже в ранній редакції роману. Кожний із розділів мав своє відведене йому місце в загальній архітектоніці сюжету. Якщо зіставити цей поділ із поділом на розділи, який наявний в остаточній редакції 1857 р., бачимо, що у ній повністю або фрагментарно збережено значну частину розділів: початок 3-го (в остаточній редакції це розділ 2), увесь 8-й (4), початок 9-го (5), повністю розділи 15–20 (відповідно 8–13), початок 21-го (14) і повністю розділи 23–26

(15–18). Іншими словами, від моменту створення роману і за весь час його опрацювання більша частина тексту майже не зазнала кардинальних структурних змін.

Щоб дійти до основної, остаточної моделі структури, заявленої ще 1846 р., Куліш, однак, провів експеримент, спрямований на більше, ніж було на початку, структурне дроблення тексту. У *рукопису Б* маємо шар правок (дещо не доведений до кінця), спрямований на збільшення кількості розділів. У цілому цей шлях виявився непродуктивним (і автор від нього відмовився), проте частково позначився на остаточному тексті. Пересуваючи межі розділів внаслідок спроби нової фрагментації, Куліш згодом деякі з них зберіг в основному тексті.

Експеримент почався з розділу 12 ранньої редакції, тобто стосувався останніх двох третіх обсягу усього тексту. Межу цього розділу автор пересунув на кілька сторінок наперед, розпочавши його фразою «Хто б то мав таке слово пишне да красне, щоб так, як на картині, намальовав той монастир Печерський?» (так розділ і закріпився в остаточній редакції — у ній це початок розділу 6). Провівши цю зміну, автор усунув структурне неузгодження, коли сцену із запорожцями Кирилом Туром і Чорногором та їхнім «юродствуванням» — страханням Лесі та її матері — він завершує вдалою з художнього боку дигресією про велич Печерського монастиря. У ранній редакції Шрамкові роздуми-медитації над могилами, які є частиною цієї дигресії, Куліш перериває ще одною появою Кирила Тура, після чого автор вводить у сюжетну канву Сомка (в остаточному тексті другу появу Тура усунуто задля стрункішого викладу). Первісно саме з моменту появи Сомка розпочинався новий розділ, але Куліш вирішив зробити наголос на дигресії, яка задавала героїко-ліричну тональність, і додатково провести асоціативну паралель з описами-дигресіями Києва й Подола, якими починаються попередні розділи 8 і 9 («Весело й тяжко згадувати нам тебе, старий наш дідусю, Кийове...» та «Може нема на Україні, щоб ізжив вік, да не був у Києві; а вже коли хто був, то знає Братство на Подолі...»). Це було вдале рішення, яке в кінцевому підсумку призвело до того, що в остаточній редакції, після проведення відповідних скорочень, кожний із розділів 4, 5 і 6 розпочинався з дигресій, які виконували обрамлювально-організуючу щодо сюжетної канви функцію і водночас наголошували колишню велич Києва.

Пересунувши межу розділу 12, автор повернувся до попереднього варіанту, зафіксованого в *рукопису А*. У цьому рукопису вже спостерігаємо вагання автора: спершу він почав розділ з опису Печерського монастиря («Хто б то мав таке слово пишне да красне...»), але потім вирішив, що поява на сторінках роману Сомка більше вартує того, щоб нею почати новий розділ.

Зміщення межі розділу 12 допереду змусило Куліша значно змістити допереду й межі розділів 13 («Як ось Шрамко зразу встав, обер хусткою сльози,

да й каже весело...») та 14 («Сомко почав сядовить своїх гостей за довгий стіл»). У зміненій редакції розділ 12 набув нового звучання: його початок — згадка на вище дигресія, після якої, проминувши коротку полеміку Шрама з Туром, автор змальовує зустріч Шрама із Сомком. Апофеозом цієї зустрічі — на цьому і закінчується розділ — є запевнення Сомка, що він міцно тримає владу у своїх руках і що підступи ворогів йому не загрожують. Мажорна тональність слів Сомка дещо заколисує невиразну тривогу, посіяну автором у читача, щодо майбутнього розвитку подій, але ця тривога з новою силою постає із згаданим вище епізодом, яким починається по-новому закреслений наступний розділ: Сомко, не зважаючи на пересторогу Шрама, дає потримати булаву жінці, як передбачається, майбутній тещі, Череванисі, а отже, згідно з озвученою прикметою, має втратити булаву. У новій структурній редакції розділ 13 присвячений, по-перше, зарученню Сомка й Лесі, про що раніше йшлося лише натяками, а по-друге, — появі Тура з побратимом, але вже в новій іпостасі — як приятеля Сомка та рятівником самого Шрама в давні часи. Початок новоствореного розділу 14, присвяченого обіді у Сомка, автор зберіг і в остаточній редакції (у ній це розділ 7). Спершу, як уже йшлося, автор провів межу між первісними розділами 13 і 14: Леся занедужала, угледівши у грубих жартах Кирила Тура загрозу для себе, а той покинув товариство, пообіцявши повернутись увечері. Відтак Куліш усунув цю межу, об'єднавши частини в плавний текст, оскільки відхід запорожця не ніс якогось істотного навантаження, задля якого варта було б розпочинати новий розділ. Натомість перехід від опису застілля з розмовами до змалювання почуттів героїні видався авторові істотним, і він вирішив знакувати його початком нового розділу 15 («Що ж діялось із Лесею? Вона, голубонька, справді рознемоглась»). Його закінчення було там само, що і в ранній редакції, тож наступний розділ просто змінив нумерацію з 15 на 16. Проте в розділі 16 Куліш провів ще одну межу, ввівши розділ 17 на означення переходу від фокусованого зображення Петра з його жалями і сумнівами до самого епізоду викрадення Лесі з наступною погонею і двобоєм Тура і Петра («Тим часом отмичари держали свою дорогу, поспішаючи добраться...»). Таким чином, розділи 12–15 первісної редакції в ході цього опрацювання перетворилися на розділи 12–17.

Далі Кулішева праця над виробленням структури характеризується такою ж ретельністю. Непропорційно довгий первісний розділ 16 — відповідно до нової нумерації 18 — також було розбито на два. Властиво, автор виокремив у розділ 19 опис подорожі Шрама з усім товариством до Ніжина («Еге-ге! бачу, бачу, куди бик ярмо тягне! бачу, до чого доходить Україна! — говорив сам собі Шрам, понуривши голову»). Так само Куліш розбив на два структурні фрагменти — 20 і 21 — первісний розділ 17. Розділ 21 починався словами: «Скажи, Бога ради, — спитавсь у Гвинтовки Шрамко, як увійшов в світлицю, — що оце за дикий звір із рогами показавсь у ніженських лісах?» — авторові, вочевидь,

ішлося, щоб засобом виокремлення в окрему главу створити цілісність, збудовану на контрасті. Акцентувавши увагу читача на негативних рисах вдачі Гвинтовки, його пансько-шляхетському поведженні та дворушності, Куліш виопуклює демократичність і нелукавство Шрама й Череваня. Цей контраст «працює» на майбутнє зображення «чорної ради», викликаючи в читача або співчуття (Сомко, Шрам), або огиду і несприйняття (Брюховецький, Вуяхевич, Гвинтовка). Адепти кожного з таборів уособлюють полярності: лицарство — безчестя, відданість — зрада, добро — зло. Півтонів, як не раз відзначали дослідники, тут немає.

Первісний розділ 18, повністю присвячений зустрічі Петра з Туром під Ніжином, автор також поділив на два, які отримали номери 22 і 23. Розділ 23, за задумом автора, мав починатися від появи у домівці Турової матері батька Пугача із джурою («Тільки що це сказав, як ось під вікном затупотять коні, а хтось у вікно по-запорозьки: “Пугу! пугу!”»).

У наступному розділі, за первісною нумерацією — 19, за новою нумерацією — 24 (суд над Кирилом Туром), автор утворив ще два розділи: 25 («Пощастилось йому так добре стать, що через козацькі голови усе було видно») і 26 («Обідали добрії молодці на траві попід дубами; усякий курінь особо із своїм курінним отаманом»). Логіка зрозуміла — події тут відбувалися трьома актами, яким автора надав статус розділів: 1) загальний опис запорозького табору в урочищі Романовського кут і опис запорозького гетьмана Брюховецького; 2) запорозький суд над Туром і покарання киями; 3) обід Петра у товаристві Тура, батька Пугача та запорожців.

Первісний розділ 20 Куліш теж роздробив на два: виправивши 20 на 27, він ввів і розділ 28 («Уїхали в місто. Тільки що переїхали Галатовку урочище, аж ось перегородила їм збоку процесія: несли мертвого»). Наступні шість розділів залишилися в такому ж вигляді, як і первісно. На розділах 21, 22 і 23 ще позначився намір Куліша змінити нумерацію, останні три не зазнали навіть цих правок.

Треба зауважити, що починаючи від розділу, що початково мав номер 19, автор, як видається, дещо збився в нумерації: то він накладає одну цифру поверх іншої, причому виправлення йде в регресивний бік (спершу йде вірна цифра, яку виправляє на цифру з одиницею меншу), то зразу надає хибний номер. Кожний з останніх п'яти розділів (відповідно до первісного поділу) автор взагалі позначив умовними цифрами «XXX» і «XXXI» — це первісні розділи 22–26, номери яких я тут подав уже виправні, де-факто продовживши нумерацію попередніх розділів. Їхні номери автор або поправив з похибкою (розділ 22 на розділ 28), або взагалі на цьому етапі не поправив, залишивши як є (розділи 23–26). Останній розділ — 26, який автор умовно позначив цифрою «XXXI», від самого початку зазнав істотного редагування, так що декілька сторінок зі старою редакцією Куліш з рукопису вирвав та перекреслив, вклеївши сторін-

ки з новою редакцією. І цифра «XXXI» міститься уже у вклеєному і власноруч дописаному тексті. Очевидно, редагування останнього розділу відбувалося перед остаточною перефрагментацією тексту: автор, знаючи, що цей розділ останній, дописав умовну цифру, яку планував свого часу поправити.

Якщо вважати, що, поділивши текст на більшу, ніж було, кількість розділів, Куліш усе ж довів свій намір до певного логічного завершення, хоч і, збившись із нумерації, не виправив її до кінця, то отримуємо замість 26 розділів — 34. Відтак постає закономірне питання: чи поділ тексту на три частини в *рукопису Б* передував редагуванню структури на рівні розділів, чи, навпаки, завершував її? Наразі відповіді на це питання немає. Воно, проте, варте уваги ще й з огляду на можливу реконструкцію тексту першої редакції роману, яку Куліш викінчив і передав для публікації Бодянському, коли вирушав за кордон. У будь-якому разі тричастинний поділ у цьому рукопису узгоджувався і з першим, і з другим поділом на розділи. У першому випадку кожна із частин складалася відповідно з 9, 9 і 8 розділів, у другому — 9, 14 і 11.

Подальше опрацювання розділової структури роману спонукало Куліша також переглянути макроструктуру тексту на рівні частин. Одночасна правка червоним олівцем — закреслення вказівки «Здесь конец первой части» і тут-таки закреслення розділу 10 (арк. 48), який внаслідок нового поділу було цілковито усунуто, — переконливо свідчить, що нове переформатування розділів відбувався одночасово з переділом тексту на частини. Червоним олівцем також закреслено «Гл. XV» (арк. 68 зв.). Правка червоним олівцем проходить через увесь текст роману починаючи з розділу 5. Цю правку зроблено вже на засланні, про що свідчить її ярижка, тоді як увесь текст до заслання написано і правлено максимовичівкою — правописом, яким спершу Куліш мав намір друкувати свій роман.

Фінальне структурування тексту, здійснене на засланні й законсервоване до середини 1850-х рр., істотно наблизило його до остаточної, зафіксованої в публікації, редакції. Відповідно до цього поділу, роман складався із двох частин і двадцяти розділів: частина 1, розділи 1–9 і частина 2, розділи 10–20.

Як відбувався рух творчої думки автора? Перше, що впадає у вічі, — опрацювання тексту (скреслення великих, іноді по кілька сторінок, шматків і згладжування тексту з новоутвореними лакунами шляхом різного роду дописок) та його переформатовування по-новому відбувалося синхронно. Це був взаємопов'язаний процес — і структурне, і змістове моделювання тексту, творення нової редакції. Відповідно до нового бачення, автор розділив на дві частини події, що відбувалися на Хмарищі та в Києві (до поединка Петра із Туром), з одного боку, й події в Ніжині, з другого — частини співмірні за обсягом, які перебувають у взаємній опозиції. Якщо в першій частині вагомою є інтрига стосунків Лесі та Петра, то у другій центральними є суспільні події з їхнім драматизмом, які задали тон усьому роману. Дистанціювання («втеча»)

Лесі й Петра від розбурханого моря суспільної стихії на хуторі Хмарищі — за Віктором Петровим, «острові блаженних», — є, на переконливе твердження Василя Івашкова, однією з провідних ідей твору. Зображенням цього ідилічного хутора розпочато твір, і поверненням до хутірської ідилії його завершено¹⁶.

Нове структурування тексту за розділами — і ця правка вінчає редакцію тексту, створену в 1840-х рр., — було наступним. Первісні розділи 1 і 2 Куліш об'єднав в один, провівши радикальне скорочення розділу 1 і дописавши початок («По весні 1663 року — треба ж згадать таку старовину! — двоє подорожніх, верхи на добрих конях...»). Розділи 3 і 4, скоротивши значну частину тексту в надмірно розтягених діалогах, з яких склалися обидва розділи, Куліш також об'єднав в один. Таким чином, із чотирьох розділів автор утворив два, які збереглися в остаточній редакції. Первісний розділ 5 змінив нумерацію на 3, а розділи 6 і 7 Куліш, скоротивши, знову об'єднав в один — новоутворений розділ 4. Згодом — уже в середині 1850-х рр. — цей розділ 3, як уже було сказано, Куліш цілком усунув, а розділ 4 повністю увійшов до розділу 3 остаточної редакції. Замість усуненого розділу автор написав лише кілька речень, які зв'язували текст (див. далі). Первісний розділ 8 залишився непорушним, лише виправлено порядковий номер на 5 (остаточно розділ 4).

А от наступні розділи 9–11 зазнали особливо істотних змін. Провівши радикальне скорочення, автор об'єднав їх у розділ 6 (у підсумку розділ 5). Ущільнення на цьому етапі — це був початок процесу редагування розділів 9–11, які увійшли в розділ 6 і над якими автор продовжував працювати й далі. В остаточному тексті розділ 5 — один із найлаконічніших. Він цілком вписується в динамічну канву сюжету, й кілька описів-дигресій у ньому (найістотніші — це опис Братського монастиря і проводи запорожцями прощальника) тут сприймаються органічно. У ранній редакції ці картини були розбавлені численними історичними й етнографічними екскурсами (наприклад, повністю наведено легенду про Михайла Семилітка), поданими і в діалогах, і від автора, надмірними ремінісценціями (як, скажімо, пригадуванням Василя Невольника про його запорозьке минуле), розсіюванням читацької уваги на почуття героїв, які в подальшому не відіграють істотної ролі (переживання Петра з приводу невдалого сватання тощо). Дія в попередній редакції, окрім Братського монастиря, протікала у Святій Софії. Саме у Софії Київській відбувся «шлюб побратимства» Кирила Тура й Богдана Чорногора, дещо покорочений вже на цьому етапі ущільнення і цілком усунений у фінальному тексті, а разом із тим у фінальному тексті усунено й сам локус Софії як проміжного пункту від Подолу до Печерська, куди автор веде своїх героїв.

¹⁶ Див.: *Івашків, Василь*. Художня, літературознавча і фольклористична парадигма ранньої творчості Пантелеймона Куліша. — Л., 2009. — С. 182.

Останні декілька розділів, якими завершувалася перша частина, також зазнали істотних текстових змін і їх було вдосконалено структурно. Ця нова схема врешті закріпилася в остаточному тексті. Пересунуті межі розділів 12 і 14 внаслідок попереднього редагування первісної структури стали початками розділів 7 і 8 (відповідно розділ 13 влився у розділ 7). І, нарешті, первісний розділ 15 було перетворено в розділ 9.

Уже з одного цього побіжного огляду структурних змін, які зазнала ця частина тексту «Чорної ради» — принаймні до середини 1850-х рр. вона фігурувала як «Часть перша» — видно, наскільки масштабним було доопрацювання ранньої редакції роману. І навпаки, аналіз другої половини твору засвідчує відносну сталість творчої думки автора протягом усього часу створення тексту. Усвідомивши хибний шлях у напрямку дробіння тексту, внаслідок якого первісні розділи 16–26 перетворилися в розділи 18–34 (тобто 11 розділів змінилися на 17), автор повернувся до первісної структури. Кожний розділ первісної структури, починаючи від 16-го, було збережено і кожному розділу було надано нову нумерацію: розділи 16–26 стали розділами 10–20.

Якщо порівняти фінальну фрагментацію цього *рукопису Б* із тою структурою, яка наявна в остаточному тексті, то бачимо, що в *рукопису Б* — 20 розділів, а в остаточному тексті — 18. Отже, лише два розділи було згодом ущільнено: крім цілком ліквідованого розділу 3, про що вже йшлося, відбулися зміни й у розділах 15 і 16 остаточної нумерації цього рукопису (первісні 21 і 22) — після радикальних скорочень у розділі 15 (21) вони злилися в один розділ 14 фінального тексту.

Унікальність *рукопису Б* в тому, що він дає найповніше уявлення про працю автора над вдосконаленням тексту, зокрема його структури. Як я уже тут писав, внаслідок цієї праці виникла цілком нова редакція, і від неї Куліш відштовхувався, готуючи роман до видання. Отже, перша редакція українського тексту виникла внаслідок опрацювання російського тексту, який був для неї протооригіналом — і то до певної міри, оскільки, як про це йшлося в цитованому листі до Костомарова, автор значно переосмислив російський текст, створивши цілком нову версію українського. Опрацьовуючи далі фінальний український текст, Куліш уже спирався на новостворену редакцію *рукопису Б*. Закріпивши цю нову редакцію в набіло переписаному рукопису, Куліш продовжував далі працювати з текстом, вдосконалюючи його, а тим часом новоутворена редакція слугувала основою для того, щоб «підігнати», «дотягнути» до неї російську версію роману. Повторюся: певною мірою Куліш мав рацію, коли писав у статті «Об отношении малороссийской словесности к общерусской. Эпилог к “Черной раде”», що українська версія є оригіналом, а російська — перекладом. Якщо говорити про другу редакцію, то це справді було так.

Подальше — у першій половині 1850-х рр. — вдосконалення структури роману відображає *рукопис В* української версії роману. Це — Кулішів автограф,

який постав внаслідок переписування *рукопису Б* і є прямим його продовженням: верхній шар тексту (з кінцевими правками) *рукопису Б* повністю відповідає нижньому шару тексту (перед тим, як у нього було внесено правки) *рукопису В*. Нижня хронологічна межа його створення (переписування) — період тульського заслання, але не пізніше 26 червня 1849 р., коли *рукопис Б* надіслано Бодянському. Верхня хронологічна межа встановлюється за дарчим написом автора, який подарував рукопис своєму родичеві: «Миколаю Даниловичу Білозерцю Білозерському од московського безталанного чумака Куліша Панька. Р. Б. 1855, февр[аля] 18».

Рукопис В неповний: у ньому відсутні майже вся частина розділу 16 і розділи 17–20, або більша частина розділу 14 і розділи 15–18 остаточного тексту. Оскільки цей рукопис є прямим продовженням *рукопису Б*, він відбиває структуру його фінальної фрагментації. Попри існування в *рукопису В* значної кількості правок — закреслень, не раз цілих сторінок, і дописок — структуру розділів автор тут не змінив. Однак у поділі роману на частини Куліш вніс кардинальну зміну. Як і в *рукопису Б*, текст також було поділено на дві частини: перша мала 9 розділів (закінчується описом двобою Кирила Тура з Петром Шраменком), а друга — 11 (тут підрахунок веде за *рукописом Б*: кінець *рукопису В*, як я щойно писав, відсутній). Кожна частина у *рукопису В* існує окремим зшитком (рукописним блоком); наприкінці першого зшитку зазначено «Кінець першої часты». Кожна частина починається назвою «Чорна рада, або Нещаслива старосвіщина», але самих вказівок, які були наявні у *рукопису Б*, — «Часть перша», «Часть друга» — у тексті немає. Цілком імовірно, автор планував зазначити їх на 3-й сторінці, адже і в першій, і в другій частинах авторська пагінація сторінок починається з 5-ї сторінки. На якомусь етапі Куліш, проте, вирішив відмовитися від поділу роману на частини: закресливши позначення «Кінець першої часты» після розділу 9 і назву цілого твору «Чорна рада, або Нещаслива старосвіщина», якою розпочинався розділ 10, автор ліквідував між цими розділами межу, задану двочастинним поділом.

У *рукопису В*, втім, є одна характерна правка, яка стосується структури розділів: автор знову завагався, чи не розбити йому розділ 10 (в остаточній редакції — 9) на два, як це було в одному з варіантів у *рукопису Б*. Після фрази, яка свідчить про логічне завершення дії, — «Попрощались і роз'їхались. Ніхто нікому не сказав на прощання веселого слова. Усім на серце пала тяжка туга, мов перед яким великим горем» (це була реакція на повідомлення Юска про зраду трьох полків; Сомко рушив до Переяслава, а Шрам до Ніжина) — Куліш вписав «Глава XI». Наступний розділ, як і свого часу розділ 19, мав початися із фрази «Еге-ге! бачу, бачу, куди доля хилить Україну! — говорив сам собі Шрам, понуривши голову» (її вже було зрадаговано супроти попереднього варіанту, і вона набула вигляду, як в остаточному тексті). Очевидно, автора не зовсім задовольняв той факт, що розділ 10 містив у собі такі різорідні події, як одужан-

ня Петра на Череваневому хуторі, коли Леся покохала Петра; повідомлення Юска про зраду та нарада Сомка із Шрамом; мандівка усіх до Ніжина, протягом якої теж відбувалися певні колізії. Проте поїздки до Ніжина в окремий розділ автора усе ж вирішив не виокремлювати і, маркувавши її «Глава XI», тут же закреслив.

Кількома абзацами вище йшлося, що Куліш узгоджував тексти української та російської версій роману, — всід за цим процесом він узгоджував і структурну фрагментацію обох текстів. 1846 р. письменник відштовхувався від російського тексту при написанні українського. Далі робота велася з українським текстом, і довівши його редагування до прийнятного художнього рівня, автор знову брався за російський, який «дотягував» до українського. Через те у фінальних, друківаних текстах української та російської версій тексти взаємодіяли один з одним на сюжетно-композиційному рівні, і це забезпечувало їм тотожну структуру. Підтвердженням тому є *рукопис Д* — автограф і авторизований список російської версії роману, який виник наприкінці 1840-х — на початку 1850-х рр. *Рукопис Д*, як і *рукопис В*, постав внаслідок переписування зредагованого на засланні тексту російського роману (нині не відомого). *Рукопис Д* так само, як і *рукопис В*, є також неповний — він містить лише першу частину роману. Однак і цієї частини досить, щоб порівняти обидва тексти і ствердити їхню структурну взаємопов'язаність. Обидва рукописи в першій частині мають по 9 розділів, межі яких однакові. *Рукопис Д*, як і його українськомовний прототекст, також відображає двочастинний поділ роману: він закінчується вказівкою «Конец первой части», яку в ході редагування було перекреслено. Тобто і в російській версії роману автор усунув поділ його на частини, і цей процес відбувався майже синхронно, точніше — спершу Куліш проредагував *рукопис В*, а потім поправив *рукопис Д*.

Якщо розглядати обидва рукописи як певну цілість, як продукт єдиного творчого задуму, вони дають змогу хронологічно окреслити час, коли автор планував свій роман стуркутурувати за двома частинами, а коли він від цього наміру відмовився. Ми знаємо, коли було завершено створення *рукопису В* і не пізніше якого часу було завершено його редагування (див. вище). І ми можемо встановити, коли приблизно було почато редагування *рукопису Д*, а саме — після 22 березня 1854 р.¹⁷ Зберігся Кулішів лист до Миколи М. Білозерського, датований цим днем, де письменник дає докладні інструкції щодо того, як переписувати текст, який Білозерський взяв у нього. Ось що Куліш пише:

Я вспомнил, что у меня уже переписана 1-я часть романа, который Вы взяли с собою. Если ваш писец еще недалеко ушел, то пускай прекратит свою

¹⁷ Декілька додаткових міркувань щодо датування *рукопису Д* див. у моїй статті «Нездійснена передмова Куліша до роману “Черная рада”» у цьому виданні (с. 263–266).

работу и из первой части переписшет только с десятков листков (окончание главы VIII и начало IX^й). Эти листки переписаны одним неучем и никуда не годятся. Прилагаю 1^й из сих листков, по которому вы прикупите на мой счет почтовой бумаги (фабрики Аристархова № 2). Пускай сделает транспарант по тому листку и пишет не крупнее этого. Остановиться он должен в главе IX^й, когда дойдет до слов: «со звездами вместо очей проспит невесту свою хуже всякого гультая». Эти слова уже написаны мною и вся первая часть до конца переписана мною же (кроме упомянутых 10 листков некоего неуча). Их, то есть эти слова, легко отыскать вам, потому что через 6 что ли строк после них следует двестише:

Любив мене, мати, запорожець,
Водив мене босу на морозець.

Нумерации на этих 10 листках пускай не кладет; а нумерацию 2^й части пускай начнет с стр. 159. Два листка во 2^й части перед началом пускай оставит чистые для заглавий (я сам напишу их), а потом пускай пишет: «Глава X», отступя 6 строк от верху.

Каждая новая глава должна начинаться на новой странице. — Прилагаю роспись, на которой странице поставлены в моей чистой рукописи цифры, означающие примечания. Такую роспись должно вести и при переписке 2^й части, начав нумерацию с единицы.

Если же ваш писец написал гораздо большую половину 1^й части, и написал хорошо, то пускай продолжает (II, 173–174).

Вивчення *рукопису Д* дає усі підстави ствердити, що у листі до Білозерського автор мав на увазі саме цей рукопис: словами «со звездами вместо очей проспит невесту свою хуже всякого гультая» в *рукопису Д* починається с. 141 (арк. 69), і від цієї сторінки маємо автограф Куліша, а попередні дев'ять (а разом із вилученим — десять) аркушів — це копія, написана доволі неакуратним почерком невстановленої особи; між с. 120 (арк. 58 зв.) і 123 (арк. 60) відсутній аркуш (с. 121–122; замість нього автор вклеїв аркуш, у якому власноруч написав новий текст, — арк. 59–59 зв.) — саме цей аркуш Куліш надіслав Білозерському, щоб від нього почати переписування. Попередні сторінки до 120-ї включно — також Кулішів автограф. Увесь *рукопис Д* написано на папері з фірмовим клеймом «фабрика Аристархова № 2», і тієї ж фірми автор просить придбати папір для переписування.

Отже, якщо Куліш передав Білозерському чорновий варіант «Черной рады» (імовірно, таки той, який було доопрацьовано на засланні або невдовзі після звільнення), то логічно припустити, що правки — принаймні переважну більшість їх — у свою білову копію автор вносив після того, як дав текст переписувати (інакше була б неузгодженість між чорновим і по-новому переписаному чистовим текстами), або ж правку до своєї копії письменник вніс раніше, і про це також забув, як і про саме її існування, коли вручав рукопис Білозерському (про це йдеться в листі). Останнє припущення, втім, менш імовірне.

Ще одна промовиста деталь, на яку необхідно звернути увагу: у листі Куліш дає вказівку нумерацію другої частини почати зі сторінки 159, а перша частина *рукопису Д*, який залишався в нього, закінчується сторінкою 154. Навіщо Кулішу потрібно було зарезервувати два чисті аркуші (пагінацію в *рукопису Д* також почато зі с. 5, тобто автор і тут зарезервував таку саму кількість сторінок)? Як уже йшлося, в українському *рукопису В* кожна із частин починалася зі сторінки 5, а перед ними мала йти титульна інформація з назвою твору і номером частини. Чи чисті сторінки російському *рукопису*, який Куліш дав переписувати, також призначалися для аналогічної інформації на титулі та авантитулі? З іншого боку, слід відзначити, що кожну частину *рукопису В* пагіновано окремо, що виразно вказує на дві окремі частини тексту. Натомість Білозерському він каже продовжувати пагінацію другої частини, а не почати її з початку, і це побіжно свідчить про те, що другу частину автор мовби «приєднує» до першої частини (хоча в межах одного видання це не мало значення, адже навряд чи Куліш планував видавати роман такого порівняно невеликого обсягу двома книжковими блоками з окремою пагінацією в кожному з них). Водночас у листі Куліш однозначно висловлюється про першу та другу частини роману. Отже, беручи усі ці міркування до уваги, можна з великою вірогідністю припустити, що на той час, коли автор передав переписувати чорновий текст, той ще зберігав двочастинний поділ, і це стосується не тільки російської, а й української версій роману. Переосмислення цієї структури в бік спрощення відбулося десь після 22 березня 1854 р., але не пізніше 18 лютого 1855 р.

Хоча Куліш уже значно просунувся в опрацюванні обох версій роману, однак до його повного завершення ще було далеко. Обидві версії — українську і російську — автор переписав (дав переписати) з *рукопису В* і *рукопису Д* набіло. Новоутворені рукописи цих версій роману нині невідомі. Те, що вони не були ще фінальні, а лише проміжні, які Куліш продовжував правити, свідчать *рукопис Г* української версії роману та *рукопис Е* російської. Обидва вони не є прямим продовженням відповідно *рукопису В* і *рукопису Д*. Це стає цілком зрозуміло, коли зіставити тексти: хронологічно пізніший український текст містить такі варіанти, яких немає в хронологічно ранішому *рукописі*, і це саме можна сказати про російський текст — усі ті варіанти, наявні в текстах обох версій роману *рукописів Г* і *Е*, були створені в ході редагування нині не відомих протографів.

Рукопис Г — неповний чистовий автограф (нагадаю: це перші три розділи і менше половини четвертого), ймовірно, набірний, хоча він містить нечисленні виправлення та закреслення і в ньому відсутні позначки, звернені до набірників. До того ж цей текст не повністю відображає друкований, а містить такі неправлені варіанти, яких немає в друці. Можна, звісно, допустити, що Куліш робив поправки і в гранках, але це не більше, ніж припущення. На питання про структуру роману воно не впливає, оскільки автограф відображає фрагментацію, яка

наявна вже в остаточному тексті. Це означає, що перші два розділи *рукопису Г* повністю відповідають першим двом розділам *рукопису В*, а третій — четвертому. Третнього розділу, наявного в *рукопису В* (сцена в пекарні за участі Петра, Лесі та її матері), тут уже немає — на якомусь етапі Куліш його цілком усунув, а натомість дописав декілька речень, які є зв'язними з наступною дією (вони мають деякі розбіжності в порівнянні з друкованим текстом):

— Е, та се ж ти міні й жениха привіз! — каже Черевань, заглянувши в пекарню. (А в пекарні давно вже сидів Петро Шраменко, розмовляючи з Череванихою і з її дочкою Лесею). — Бач, як у їх весело! не так, як у нас. Що то за милий вік молодецький! Веди ж, Василю, гостей у світлицю, а я поздоровкаюсь із Шраменям (арк. 31).

Значно більше матеріалу для аналізу дає *рукопис Е* російської версії роману — набірний для публікації в журналі «Русская беседа». Це — повний текст, і тим він унікальний — єдиний повний текст російської версії роману, що зберігся донині. Навіть побіжно переглянувши цей рукопис, — а він від початку до кінця створений одною писарською рукою, — не скажеш, що то є біловий текст, призначений для читання цензора (а саме його і розглядав цензор) та для набору в друкарні — настільки він помережаний різними правками, скресленнями та дописками. Деякі сторінки автор написав власноруч, що також свідчить про копітку працю на текстом роману — їх вставлено в рукопис замість вилучених сторінок із текстом, який не вдовольняв автора. Серед тих численних змін, які Куліш вніс у вже, як спочатку вбачалося, біловий (або принаймні наближений до такого) текст російської версії роману — це були зміни у структурі.

На цьому етапі фінального редагування Куліш вирішив усунути декілька сцен і через те зменшив кількість розділів. 20 розділів, які було створено ще на засланні, в ході редагування змінено на 18, і вони ж залишилися у друкованих текстах обох версій роману. Усунувши в українській версії весь розділ з і сценою в пекарні, коли в душі Петра спалахнуло кохання до Лесі, Куліш усе ж зберіг цю сцену в російській версії, а разом із нею і ряд супутніх описів, цілком відсутніх в українському тексті — хати Череваня, портретів Меласі Череванихи та її доньки Лесі. Як показує рукопис російської версії, у Куліша спершу була думка так само скоротити і російський текст, як і український. Він власноруч написав заголовок «Глава третья» і далі її початок, який є вільним перекладом з української:

— Э, да ты мне и жениха привез! сказал Череван, заглянув в пекарню, где уже давно сидел Петро, сын старого Шрама и беседовал с Чериванихою и ее дочерью Лесею. — Бач, как у их весело! не так, как у нас. Что за чудесной век молодецкой!.. Василь, веди ж ты гостей в светлицу, поздороваюсь с Шрамовым орленком (арк. 26).

Проте відмовившись від цього наміру і повернувшись до ідеї зберегти сцену в пекарні, автор перекреслив весь цей початок разом із написом «Глава третья». Наступний, четвертий розділ української версії є особливо важливий у структурі роману, оскільки в ньому головні герої в'їжджають до Києва, а відтак сюжет від статички Черваневого хутора Хмарища переходить до динаміки наступних подій. Щоб порядковий номер розділу російської версії відповідав аналогічному розділу української, Кулішеві довелося в *рукопису Е* об'єднати третій і четвертий розділи в один, через що новоутворений розділ вийшов надто розтягнений: тут і розлога сцена в пекарні, і гостина у світлиці, і розстроєні заручини, і виїзд з хутора до Києва та розмова дорогою Петра з Черванихою, яка натякає йому на те, що Леся, по суті, уже заручена із «князем». Проте Куліш його не скоротив, і тут, можливо, також були міркування гонорарного плану: більший обсяг тексту забезпечував більший гонорар за публікацію.

Декілька наступних розділів Куліш в рукописі виправив, змінивши відповідний номер. Це стосувалося розділів 5, 7, 8 та 9 (цим розділом, що у своєму фіналі має двобій Петра Шраменка з Кирилом Туром, раніше закінчувалася друга частина при тричастинному поділі або перша частина при двочастинному), які перетворилися відповідно в розділи 4, 6, 7 та 8. З цього переліку «випадає» розділ 6 старої нумерації, або 5 нової. Річ у тім, що понад половина обсягу цього розділу, а також закінчення попереднього є Кулішів автограф, тоді як решта тексту, як уже йшлося, це список писарською рукою (звичайно, в рукописі є й інші сторінки, переписані рукою Куліша). Цей розділ автор власноруч написав, і в ньому вже одразу вписав змінений номер розділу, а не виправив попередній. Маємо важливе епістолярне свідчення Куліша про те, як він працював над цим текстом, готуючи його до друку. Це свідчення дає уявлення про «механіку» Кулішевої праці над романом і частково прояснює, яким чином у писарському списку виникли сторінки, — а їх є чимало, — написані почерком автора. У листі до Сергія Аксакова від 3 травня 1856 р. він твердив:

[...] я уж принялся за русский текст и — знаете ли, что я делаю? — пишу на память, не глядя в присланную Вами рукопись. Если достанет у меня свежести, то многие места будут написаны вновь и, без сомнения, лучше прежнего. Но мне некогда — вот беда¹⁸.

Справді, Куліш настільки добре вже знав текст, стільки разів його власноруч переписував, — і українську, і російську версії, — що, при своїх блискучих здібностях, текст уже міг відтворити з пам'яті. Цитована репліка письменника постала вслід за висловленим місяцем раніше, 7 квітня, проханням у листі до цього ж кореспондента: «А перевода “Черной рады” для переделки от Вас

¹⁸ Гудзій, М. К. Невидані листи П. О. Куліша до Аксакових // РЛ. — К., 1957. — № 19. — С. 83.

ожидаю»¹⁹. Таким чином, фінальне правлення тексту по *рукопису Е* розпочалося не раніше 20-х чисел квітня 1856 р. Цензурний дозвіл на публікацію першої подачі роману — розділи 1–8 — у другій книзі журналу «Русская беседа» за 1857 р. було дано 24 травня, а отже, до того числа й було завершено внесення правок в цю частину рукопису.

Пишу не про весь рукопис, а лише про частину, яка йшла до друку першою, оскільки є підстави вважати, що автор передав текст до друку (а отже, можливо, — і на читання цензора) двома частинами, опублікованими в двох послідовних числах журналу (виходив щотри місяці): спочатку першу — розділи 1–8, і вони в дійсності раніше становили першу частину, яку автор уже був зліквідував; а за якийсь час другу — розділи 9–16, а також супровідну статтю «Об отношении малороссийской словесности к общерусской. Эпилог к “Черной раде”» (цензурний дозвіл журналу із другою подачею роману було дано 4 вересня 1857 р., однак публікацію усього роману дозволили дещо раніше — 23 серпня). Аргументую свою думку. Після об'єднання розділів 3 і 4 в один, як я писав, виникла потреба змінити нумерацію наступних розділів, що автор зробив до розділу 8 включно (за новою нумерацією). Однак усі наступні розділи, які йшли до друку в журналі другою подачею, чомусь залишилися не виправленими: розділ десятий так і залишився десятим (а не був змінений на дев'ятий), одинадцятий — одинадцятим і т. д. Чому ці розділи в рукописі залишилися непоправленими — тепер сказати не можливо, але немає сумніву, що в ході редагування ці частини роману певний час функціонували осібно, і на якомусь етапі Куліш просто не переніс змінену нумерацію розділів з одної частини до іншої. Ще один висновок можна зробити з факту наявності незміненої нумерації в колишній другій частині роману: редагуючи російський текст на фінальному етапі, автор не зіставляв його з українським текстом, у якому нумерацію розділів, цілком очевидно, було проставлено коректно. Тобто останнє редагування російського тексту другої частини відбувалося незалежно від українського тексту, на відміну від першої частини, яку автор зіставляв з українським аналогом. Це твердження, втім, наразі лише робоча гіпотеза — її можна уточнити, лише провівши детальне текстологічне порівняння друкованих і рукописних українських та російських текстів. Адже можна припустити, наприклад, і таку послідовність редагування фінального рукопису російської версії роману: автор опрацював спершу другу частину, а потім повернувся до першої, де, зліквідувавши розділ, змінив нумерацію, яку чомусь не переніс до другої. Нумерацію розділів у друці так і не виправили: у журнальній публікації та в окремому виданні її було подано з помилками.

Праця над структурою другої частини роману також увінчалася результатом: було скорочено один розділ, і цю правку відбито в аналізованому рукопи-

¹⁹ Там само. — С. 79.

су. Після розділу 14 («Расскажем теперь, что происходило в доме Гвинтовки...»); тут подаю дійсний номер, а не відтворю помилковий), ішов окремим розділом опис центральної події твору — «чорної ради», однак його автор вирішив усунути, об'єднавши із попереднім. У розділі 14, аналогічно до українського тексту, автор спершу сфокусував свою увагу на княгині, увиразнивши додатковими штрихами «разлад в семействе хозяина», щоб посилити домінанту цього розділу: «В эту смутную годину не было и там спокойствия и согласия ни между мужчинами, ни между женщинами». І далі на кількох сторінках автор зосереджується на висвітленню заявленої тези: чому ж не було згоди між жінками²⁰. У процесі редагування письменник скреслив ці пасажі до кількох рядків, акцентувавши увагу на чоловічих образах як рушійних у загальній системі образів («А между мужчинами тоже все как-то не клеилось» і далі по тексту). Розділ став набагато лаконічнішим, і виникла потреба об'єднати його з наступним, що автор і зробив на цьому етапі. У наступних чотирьох розділах, якими уже завершувався роман, Куліш виправив нумерацію відповідно до проведеної структурної зміни, однак, не зауваживши загальної помилки в нумерації усієї другої частини (розділ 17 було виправлено на 16, а в дійсності то був розділ 15 і т. д.).

Опрацювання російського тексту було останнім у довгому процесі створення та редагування обидвох версій роману, що тривав майже 15 років. На той час, як письменник готував до друку в «Русской беседе» першу подачу російського роману, український роман 25 листопада 1856 р. вже отримав цензурне схвалення, а протягом зими його було надруковано.

Як бачимо, вивчення питання структури роману — як вона змінювалася й відображалася у тексті за весь час його створення та опрацювання — не зводиться до простого, сказати б «механічного» перелічення усіх структурних змін. Докладне висвітлення такого, здавалося б на перший погляд, другорядного у творчій історії «Чорної ради» питання дає багатий матеріал для розуміння процесу створення обох різномовних текстів, дозволяє чіткіше окреслити етапи їх редагування. Структурне та змістове моделювання тексту часто були взаємопов'язані, й осмислення питання структури відкриває нові можливості до пізнання художньої тканини тексту, який автор «розклав на полицки» розділів.

²⁰ НДВР РДБ. — Ф. 139. — Карт. 7. — Од. зб. 9. — Арк. 39 зв. — 40 зв.

ТАБЛИЦЯ
структурних змін у розділах¹

1844 — не пізніше 28 січня 1845	Весна 1846–1847	1847 — не пізніше 26 червня 1849	1848 — не пізніше 26 червня 1849 ²	1857
1. «Хотя утеснение православной веры воспитало в малороссийском народе самую глубокую ненависть к полякам...» 2. «Паволочь теперь незначительное местечко...» 3. «Дорога от Паволочи до места отдыха лежала...» 4. «Вошедши в пасику, Шрамко помолился перед иконою святого Зосима...»	1. «По весні 1663 року — треба ж згадати оце таку старовину! — двоє подорожніх, верхи на добрих конях...» ³ 2. «Так помолившись, знов сіли на коней. Старий і каже...» 3. «Скоро ввійшов ото Шрамко у пасику, ще не помолився і святому Зосиму...»	1. Те саме	1. Те саме	1. «По весні 1663 року двоє подорожніх, верхи на добрих конях...» 2. «Скоро ввійшов ото Шрамко у пасику, ще не помолився і святому Зосимові...»

¹ У таблиці подано схему змін у структурі розділів роману «Чорна рада». Розділи позначено цифрою і цитатою першої фрази. «Те саме» означає, що початок розділу відповідає попередньому варіанту (якщо існує текстуральна розбіжність між первісним і остаточною варіантами, наводжу обидва). Порожнє вікно свідчить, що у відповідній редакції розділу немає (його автор або ліквідував, або розбив на два чи більше розділів). Якщо структура розділів українського та російського текстів збігається, подаю тільки український текст.

² Розділову структуру цієї редакції збережено до середини 1850-х рр.: українського тексту — до 1855–1856 рр., російського — до 1856–1857 рр.

³ Початок розділу невідомий. Текст подано за створеною на запланній редакцією.

1844 — не пізніше 28 січня 1845	Весна 1846–1847	1847 — не пізніше 26 червня 1849	1848 — не пізніше 26 червня 1849	1857
	4. «Як скончив кобзар пісню, то всі сиділи, мов почаровані»	4. Те саме		
5. «Между тем, как старики трактовали о политике, молодой Шрамченко...»	5. «Тим часом, як старій отак собі розмовляли, Шрамченко, розсідлавши коней, пустив їх пастись...»	5. Те саме	3. Те саме	

Весна 1846–1847	1847 — не пізніше 26 червня 1849	1848 — не пізніше 26 червня 1849	1857
6. «Світлиця в Череваня була така, як і тепер буває в якого замощного козака...»	6. Те саме	4. Те саме	3. «Заглянув Черевань у пекарню: — Е, — каже, — да се ж ти мені й жениха привіз...»
7. «Старого Шрамка положили спать у світлиці, а Шрамченко, по-козацьки, ліг у садку під чистим небом»	7. Те саме		
8. «Весело й тяжко згадувати нам тебе, старий наш дідусю, Кийове...»	8. Те саме	5. Те саме	4. «Весело й тяжко згадувати нам тебе, старий наш діду Києве!»
9. «Може нема на Україні такого чоловіка, щоб ізжив вік, да не був у Києві...»	9. Те саме	6. Те саме	5. «Рідко, може, єсть на Україні добра людина, щоб ізжила вік, да не була ні разу в Києві»
10. «Черевань, дивлячись на тії скоки да викрутаси, аж ногою притупував...»	10. Те саме		

Весна 1846–1847	1847 — не пізніше 26 червня 1849	1848 — не пізніше 26 червня 1849	1857
11. «Тим часом Шрамко з своїм товариством оглядав усю церкву, згадував, як то вони колись оттут молились із Хмельницьким...»	11. Те саме		
12. «Недовго ж і Шрамко сердивсь на запорожця, бо скоро повернув до пещер, коли ж глине ~ Боже мій, — каже, — да се ж Сомко!»	12. «Хто б то мав таке слово пишне да красне, щоб так, як на картині, намальовав той монастир Печерський?»	7. Те саме	6. Те саме
13. «Не знаю, синку, — каже Шрамко, — що за охота тобі водиться з сіми пугачами?»	13. «Як ось Шрамко зразу встав, обтер хусткою сльози, да й каже весело...»		
14. «Тепер, панове, прощайте! — каже Кирило Тур. — Багацько треба ще міні сьогодні зробити діла»	14. «Сомко почав сядовить своїх гостей за довгий стіл»	8. Те саме	7. Те саме
	15. «Що ж діялось із Лесею? Вона, голубонька, справді рознемоглась»		
15. «Недовго вніч гуляли наші гості, бо поблизу святого міста гуляти довго не годилось»	16. Те саме	9. Те саме	8. «Недовго вніч гуляли наші козаки: поблизу святого міста гуляти довго не годилось»
	17. «Тим часом отмичари держали свою дорогу, поспішаючи добратись...»		

<p>Весна 1846–1847</p>	<p>1847 — не пізніше 26 червня 1849</p>	<p>1848 — не пізніше 26 червня 1849</p>	<p>1857</p>
<p>16. «Як попадали Шрамченко з Кирилом Туром, зараз Чорногорець кинувся до свого побратима, а Леся до Шрамченка»</p>	<p>18. Те саме</p>	<p>10. Те саме</p>	<p>9. «Чорногорець зараз кинувся до свого побратима, а Леся до Петра»</p>
<p>17. «Другого дня, на заході сонця, зблизились наши подорожні до Гвинтовичиноного хутора....»</p>	<p>19. «Еге-ге! бачу, бачу, куди бик ярмо тягне! бачу, до чого доходить Україна! — говорив сам собі Шрам, понуривши голову»</p> <p>20. Те саме</p>	<p>11. Те саме</p>	<p>10. Те саме</p>
<p>18. «Уставши вранці Шрамченко пішов у станю, а на стані вже панотцевого коня немає...»</p>	<p>21. «Скажи, Бога ради, — спитавсь у Гвинтовки Шрамко, як увійшов в світлицю, — що оце за дикий звір із рогами показавсь у ніженських лісах?»</p> <p>22. Те саме</p>	<p>12. Те саме</p>	<p>11. «Уставши вранці, пішов Петро у станю, а на стані вже панотцевого коня й немає...»</p>
<p>23. «Тільки що це сказав, як ось під вікном затупотять коні, а хтось у вікно по-запорозькі: “Пугу! пугу!”»</p>	<p>23. «Тільки що це сказав, як ось під вікном затупотять коні, а хтось у вікно по-запорозькі: “Пугу! пугу!”»</p>		

Весна 1846–1847	1847 – не пізніше 26 червня 1849	1848 – не пізніше 26 червня 1849	1857
19. «Урочище Романовського кут і мала дитина показала б у тій околиці...»	24. Те саме	15. Те саме	12. Те саме
	25. «Поцстилось йому так добре стать, що через козацькі голови усе було видно»		
	26. «Обідали добрії молодці на траві попід дубами; усякий курінь особо із своїм курінним отаманом»		
20. «Тим часом старий Шрамко, забувши про свою старість, поспішав, мов простий гонець, до Батурина»	27. Те саме	14. Те саме	13. «Тим часом Шрам паволоцький, занедбавши свою старість, поспішав, мов простий гонець, до Батурина»
	28. «Уїхали в місто. Тільки що переїхали Галатовку урочище, аж ось перегордила їм збоку процесія: несли мертвого»		
21. «Розкажемо ж тепер, що діялося в дому у Гвинтовки, як оттак працювали наші козаки»	29. Те саме	15. Те саме	14. «Розкажемо ж тепер, що діялось у дому в Гвинтовки, як оттак працював наш паволоцький Шрам»

Весна 1846–1847	1847 — не пізніше 26 червня 1849	1848 — не пізніше 26 червня 1849	1857
22. «Вийшли на узліся, аж козаки все поле вкрили, а найбільш чернь- мушки»	30. Те саме	16. Те саме	
23. «Одчепившись ото Черевань од запорожців, насили оддыхавсь...»	31. Те саме	17. Те саме	15. Те саме
24. «А Бруховецький тим часом бенкетовав у Ніжені»	32. Те саме	18. Те саме	16. Те саме
25. «Засвітили йому свічку. Довго ходив по покою, довго все мізковав...»	33. Те саме	19. Те саме	17. «Мізкує собі ледачий Іванець, ходючи по світлиці, аж ось увійшов вартовий...»
26. «Тепер би то треба нам їхати оце слідом за Шрамком...» ⁴	34. Те саме	20. Те саме	18. «Тепер би то отсе треба нам їхати слідом за Шрамом...»

⁴ Початок розділу невідомий. Текст подано за створеною на засланні редакцією.

the fact that scientific research of censorship issues automatically eliminates application of moral criteria to the actions of authorities on the whole and censorship institutes in particular.

Keywords: literary communication, author, editor, censor, publisher, bookseller, critic, reader.

Victor Dudko. Review of master's degree diploma work by Stepan A. Zakharkin the *Scientific comment to Caesar Bilylovsky's memoirs*

Characterization of the paper as a systematic, thoroughly documented comment to the memoirs of a little known Ukrainian writer. Creative approach, the abundance of printed and archived sources, solid philological preparation of the author are noted. A conclusion about the work being exemplary is drawn.

Keywords: the real comment, memoirs, context, source base.

Oles' Fedoruk. The Structure of Kulish's Novel *Chorna Rada* (The Black Council): The Textual History.

The article deals with the textual history of the structure of Kulish's novel *Chorna Rada* (The Black Council) (the Ukrainian and the Russian versions). The connection between structural and textual changes of the novel is examined. Mutual dependence in the changes of structure of the Ukrainian and Russian texts of the novel is detected.

Keywords: chapter, part, alteration, variant, composition history.

Oleksandr Boron'. What «letters from abroad» do the novels by Shevchenko deal with?

The article presents an interpretation of «letters from abroad» mentioned in Shevchenko's novel *The Artist as Letters by Russian traveller* by Nikolai Karamzin.

Keywords: the story, epistolary novel, autograph, comment.

Yevhen Nakhlik. Ivan Franko and the brothers Serhiy and Yevheniy Degen

This paper focuses on the comprehensive and systematic analysis of the whole complex of personal and creative relationship between I. Franko and brothers Serhii and Yevhenii Degen: the participants of Ukrainian illegal radical democratic group in Kyiv during 1880's, Russian and Ukrainian writers. The acquaintance, appointments, relationship of godparents, Franko's participation in «the case of S. Degen and comrades» (1889), mutual reviews in the press, correspondence, Russian translations of Franko's stories by S. Degen as well as the Degen's publications dedicated to Franko, their cooperation in the *Literaturno-naukovyi vistnyk* (Literary Scientific Herald) are under consideration. The author investigates previously unknown sources: protocols of S. Degen interrogation and other materials of the Central State Historical Archives in Lviv. The obscure and inaccessible memoirs of S. Degen (published in the newspaper *Kievlianin*) and A. Marshynskyi (printed in the newspaper *Kievskoye Slovo*), Y. Degen's review (in the magazine *Mir Bozhyi*) of the Russian translation of Franko's collection *V potie litsa* (In the Sweat of the Face) are considered in the article.

Keywords: biography and correspondence of Ivan Franko, Ukrainian radicals and socialists, Ukrainian-Russian literary connections, reception of Franko's works in Russia.

Hanna Gadzhyllova. Noble comedy-vaudeville by Semen Hulak-Artemovsky

It is the first time that the play *Noch' nakanune Ivanova dnya* (Night on the eve of Ivan's Day), written in Russian in 1851, is published, which brings Hulak-Artemovsky's vaudeville-comedy